

Rekenkamer Stadsdelen Amsterdam

Verkenning Vernieuwing in het sociaal domein

Rekenkamerbrief 2013 - 11

25 september 2013

Geachte leden van de gemeenteraad en de stadsdeelraden Oost en West,

Met deze brief wil ik u informeren over onze verkenning naar de vernieuwing in het sociaal domein. De aanleiding voor deze verkenning is dat het sociaal domein momenteel een groot en complex veranderingsproces ondergaat, waar veel Amsterdammers mee te maken krijgen en waar veel geld mee gemoeid is. Het belang van het sociaal domein groeit. Geschat wordt dat het gemeentelijke inkoopbudget in 2015 voor circa 55% naar het sociale domein zal gaan, terwijl dit in de jaren negentig nog een kwart was.¹ Door de toenemende taken vanuit de decentralisatie van jeugd, ABWZ en participatie krijgt de raad ook een grotere kaderstellende en controlerende rol in het sociaal domein.

Voor de verkenning hebben we de afgelopen maanden gekeken naar de eerste invulling van de vernieuwing door de stadsdelen Oost en West en van de centrale stad en stadsdelen gezamenlijk - binnen het Cluster Sociaal&Veiligheid.² Er is nog zoveel in beweging dat het nu niet zinvol is om een diepgaand onderzoek in te stellen. Overigens is het feit dat er nog zoveel in beweging is een punt van zorg, omdat de tijd begint te dringen. In een recente brief aan de Tweede Kamer heeft de minister immers benadrukt dat nog steeds wordt verwacht dat de gemeenten in 2015 'met een nieuw breed takenpakket de noodzakelijke hervormingen in het sociaal domein gaan doorvoeren'.³

Gegeven het belang en de complexiteit van de veranderingen in het sociaal domein vinden wij het wel nuttig om de komende jaren rond een belangrijk onderdeel - de drie decentralisaties - monitoronderzoek uit te voeren. De druk op de gemeente is hierbij groot, omdat niet alleen het takenpakket van de gemeente wordt uitgebreid, maar ook verwacht wordt dat zij deze taken efficiënter uitvoert dan het Rijk, naast de bezuinigingen die de gemeente zelf

¹ Prof. Jan Telgen van de Universiteit Twente tijdens Zorg&Welzijn Jaarcongres, 10 september 2013.

² Het Cluster Sociaal&Veiligheid is een samenwerkingsverband tussen de diensten DWI, DMO, DWZS, OOV, GGD, Stadsbank van Lening, Stadstoezicht en de stadsdelen.

³ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, kenmerk 2013-0000299799, 16 mei 2013.

al had ingepland. Dat schept enerzijds noodzaak en ruimte om allerlei processen goed tegen het licht te houden. Anderzijds is het ook veel tegelijk en moet het snel. Dit betekent dat veel werkende weg zal ontstaan. We willen aan dit proces een bijdrage leveren door met enige regelmaat bij tussenstappen onderzoek te doen naar cruciale aspecten van de beoogde vernieuwing in het sociaal domein.

In de door ons verrichte verkenning hebben we niet alleen nota's van de gemeente bekeken en met betrokkenen gesproken. We hebben ook andere relevante documenten en wetenschappelijke literatuur bestudeerd over dit onderwerp. Op basis hiervan zijn aandachtspunten met de bijbehorende risico's geïnventariseerd. Deze inventarisatie vormt een startpunt voor het monitoronderzoek. Wij gaan graag mede aan de hand van de geïnventariseerde risico's in gesprek met raadsleden over gewenste aandachtspunten in dat monitoronderzoek.

Gezien het informatieve karakter van deze verkenning leek mij ambtelijk wederhoor in strikte zin niet nodig. Toch hecht ik eraan dat de bevindingen kloppen en daarom zijn de bevindingen uit de verkenning teruggelegd aan de betrokken ambtenaren. Hun opmerkingen zijn verwerkt. Het complete rapport is te vinden op onze website. Het leek mij ook voorbarig om op dit moment aanbevelingen te formuleren en die voor te leggen aan de besturen voor een reactie. In deze brief worden wel de bevindingen voor u kort samengevat. Allereerst wordt stilgestaan bij wat de 'vernieuwing van het sociaal domein' inhoudt en welke invulling het Cluster Sociaal&Veiligheid en de twee onderzochte stadsdelen hieraan geven. Vervolgens worden enkele geïnventariseerde risico's besproken die wellicht al op korte termijn aandacht verdienen. Aan het eind van de brief ga ik nog in op onze vervolgstappen.

Invulling vernieuwing sociaal domein

De vernieuwing van het sociaal domein speelt zich in Amsterdam vooral af op de beleidsterreinen Werk&Inkomen, Jeugd&Onderwijs en Zorg&Welzijn. Ondanks dat er nog veel in beweging is, gaat het in de kern om een verschuiving van taken in het sociaal domein. De bezuinigingen en aankomende decentralisaties, maar ook het idee dat burgers (sommige) zorgtaken beter kunnen verwezenlijken dan de overheid of de markt, vragen om een reorganisatie van het sociaal domein. Er dient een verschuiving plaats te vinden van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving, waarin de belangrijkste spelers een fundamenteel andere rol krijgen (zie kader).

Kernelementen vernieuwing sociaal domein

Doel van de vernieuwing is een effectiever en efficiënter sociaal domein door een herpositionering van de belangrijkste spelers:

1. Van de burgers wordt verwacht dat ze bij het oplossen van problemen meer uit gaan van de eigen kracht en het eigen netwerk en zich in de samenleving actiever opstellen als vrijwilliger.
2. Professionals moeten burgers ondersteunen in het versterken van de eigen kracht en het bij elkaar brengen van het informele netwerk; alleen als het niet anders kan voeren zij zelf nog de taken uit.
3. De gemeente moet zich beperken tot het stellen van kaders voor, het faciliteren van en toezicht houden op burgers en professionals en gaat zich daarnaast ook zelf effectiever en efficiënter organiseren.

Het Cluster Sociaal&Veiligheid, stadsdeel West en stadsdeel Oost leggen in hun aanpak van de vernieuwing verschillende accenten. Dit komt voornamelijk door een verschil in taken en bevoegdheden: de stadsdelen zijn bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het welzijnsdomein en betrekken daarom ook de subsidieverlening aan welzijnsorganisaties en het beheer van het maatschappelijk vastgoed erbij. Op stedelijk niveau zien we dat de vernieuwing van het sociaal domein recentelijk pas is ingezet vanuit de behoefte om de bezuinigingen en de decentralisaties op te vangen, aangezien de realisatie daarvan onder de verantwoordelijkheid van het Cluster Sociaal&Veiligheid valt.

Het cluster richt zich in de globale visie *Vernieuwen in het sociaal domein*⁴ vooral op een effectievere en efficiëntere gemeentelijke organisatie, bijvoorbeeld via het streven naar minder beleid en de inzet van digitale dienstverlening. Het activeren van de eigen kracht van burgers is nog niet uitgewerkt. Er worden nog geen concrete activiteiten genoemd om de eigen kracht van burgers op het terrein van jeugd, welzijn, zorg en participatie stimuleren.

Het eigen beleid van de twee onderzochte stadsdelen is al langer geleden opgezet en richt zich voornamelijk op 'oude problemen', zoals die binnen het welzijnsdomein (Welzijn Nieuwe Stijl in West) of de overlap in beleid ontstaan na de fusie (Oost). De stadsdelen hebben al wat meer handen en voeten gegeven aan het overdragen van overheidstaken aan burgers. Een verschil is dat stadsdeel Oost vaker rechtstreeks initiatieven van burgers stimuleert, terwijl stadsdeel West zich vooral richt op de ondersteuning van eigen kracht door de welzijnsprofessionals. Verder heeft met name stadsdeel Oost met het integraal gebiedsgericht werken ervaring opgedaan met een andere (gemeentelijke) organisatievorm.

⁴ Gemeente Amsterdam, *Vernieuwen in het sociaal domein*, juni 2013. Deze visie is op 2 juli vastgesteld door het college en wordt op 25 september 2013 aan de raadscommissie KSZ voorgelegd.

Risico's en aandachtspunten

In deze verkenning zijn globale risico's in kaart gebracht. In een bijlage bij deze brief zijn 14 risico's kort beschreven. Deze risico's vallen uiteen in drie categorieën. Er zijn allereerst risico's die te maken hebben met organisatorische aspecten. De vraag is of betrokken organisaties – zowel gemeente als instellingen - zich de gewenste nieuwe manier van werken eigen kunnen maken. Bij de tweede categorie risico's gaat het om de nieuwe rol die van burgers wordt verwacht. Verschillende wetenschappers trekken in twijfel of burgers wel kunnen en/of willen voldoen aan de eisen die de vernieuwing in het sociaal domein aan hen stelt. Ten slotte zijn er ook risico's die we typeren als mogelijke ongewenste neveneffecten.

In de toekomst, als de gemeente verder is met de uitvoering en meer concrete programma's heeft ontwikkeld, kunnen er ook meer specifieke risicoanalyses worden gemaakt. Vanwege het feit dat er nog veel in beweging is, is het daarvoor nu nog te vroeg.⁵ Onze inventarisatie is dan ook vooral een opsomming van aandachtspunten waarvan sommige in deze fase urgenter zijn dan andere.

De opgave is groot. De gemeente moet op zoek naar een nieuwe rol, waarbij zij een nieuwe balans moet vinden tussen enerzijds ruimte geven aan burgers en anderzijds controle en regie houden. Amsterdammers zullen zich moeten gaan realiseren dat de overheid minder snel inspringt bij tegenslagen of problemen. Dit vergt een aanpassing van beide kanten. En dit moet allemaal in een hoog tempo, want de tijd dringt. We zien daarbij drie urgente aandachtspunten.

1. Het stimuleren van eigen kracht

De veronderstelde efficiencywinst van de decentralisaties is onder andere gebaseerd op de gedachte dat het mogelijk is om door de inzet van eigen kracht van burgers het beroep op ondersteuning door de gemeente fors te verminderen. In de *Risicorapportage Om het Kind* (19 maart 2013) besteedt het college terecht aandacht aan het risico dat deze vraagreductie niet tot stand komt. Er wordt hier namelijk veel verwacht van de burger: hij moet de eigen ondersteuningsbehoefte kunnen relativeren en problemen vaker zelf of met behulp van de omgeving oplossen. Het risico is dat het draagvlak hiervoor sterk wordt overschat en de wens de vader van de gedachte is. De burger wordt ook geacht medeburgers meer te gaan helpen. Zonder de bereidheid daartoe ter discussie te willen stellen, is het de vraag of genoeg burgers daar voldoende tijd voor hebben en het aanbod altijd zal sporen met de behoefte. Dit

⁵ Bij het onderdeel hervorming van de jeugdzorg is de gemeente Amsterdam al een paar stappen verder dan bij de andere decentralisaties. Zo heeft het college een meer nauwkeurige risicoanalyse gemaakt (*Risicorapportage Om het Kind*; 19 maart 2013). Sommige daar genoemde risico's komen ook in ons overzicht terug, andere zijn echter meer specifiek gekoppeld aan de Amsterdamse aanpak voor de decentralisatie van de jeugdzorg.

soort risico's vergen op korte termijn aandacht omdat het bereiken van een andere houding en ander gedrag enige tijd zal vergen. Ook is het van belang om meer aandacht te hebben voor de beeldvorming bij de burger over de inzet van eigen kracht.

2. *Samenhang in het sociaal domein*

Ook ontkokering in de uitvoering moet efficiencywinst opleveren. Dat vergt op korte termijn het nodige van de gemeentelijke organisaties. Er is minimaal meer samenhang tussen de afzonderlijke terreinen van jeugd, welzijn, zorg en participatie gewenst. Dat is in Amsterdam nog maar net gestart met het instellen van het Cluster Sociaal&Veiligheid. In de globale visie van het cluster *Vernieuwen in het sociaal domein* zijn de decentralisaties nog niet in samenhang uitgewerkt. De bestuurlijke termijnagenda laat zien dat dat ook niet zal gebeuren vóór maart 2014. Toch is vanwege de integrale aanpak die in de uitvoering wordt verwacht, terreinoverstijgend werken binnen de ambtelijke organisatie bij jeugd, welzijn, zorg en participatie urgent.

3. *Helder kader voor samenwerking tussen gemeente en professionals*

Veel gemeenten zetten 'multidisciplinaire, sociale wijkteams' in om sneller en beter op problemen van burgers te kunnen reageren. Amsterdam kiest voor ouder- en kindteams die een zogenaamde 'hybride' organisatievorm (zoals een 'coöperatie') hebben. Uitvoerende organisaties zoals jeugdgezondheidszorg, jeugdhulp- en welzijnsorganisaties en de gemeentelijke GGD leveren –als lid van het team – personeel voor de ouder- en kindteams, met de gemeente als opdrachtgever. Het is nog niet duidelijk wat met deze hybride organisatievorm wordt beoogd en hoe de gemeentelijke regiefunctie in de praktijk vorm zal krijgen.

Lastig daarbij is dat van de betrokken organisaties veel wordt verwacht. Instellingen moeten niet alleen inhoudelijk anders gaan werken, maar er is ook sprake van forse bezuinigingen en reorganisaties. Met deze onzekerheid neemt het strategisch handelen van instellingen en de onderlinge concurrentie toe. Het college van B en W erkent dit ook in de *Risicorapportage Om het Kind*. De ambtelijke organisatie wordt echter in die risicorapportage buiten beschouwing gelaten, terwijl ook daar een bezuinigingsdruk bestaat en belangen spelen. Wij zien het risico dat ook binnen de ambtelijke organisatie inhoudelijke belangen ondergeschikt gemaakt worden aan de eigen organisatorische strategische belangen. Dat speelt waarschijnlijk bij heel veel gemeenten. Deze reflex wordt in Amsterdam nog extra versterkt door het nieuwe bestuurlijk stelsel, waarin de stadsdelen worden omgevormd tot zeven bestuurscommissies. Deze situatie kan behalve tot verkeerd gerichte energie ook leiden tot inefficiënte oplossingen. Dit risico vergt op korte termijn aandacht, omdat nu de nieuwe structuren worden opgebouwd.

Vervolgstappen

De gemeentelijke plannen voor de vernieuwing van het sociaal domein zijn nog in ontwikkeling. Wellicht kunnen de hier beschreven aandachtspunten en risico's helpen bij het verder vormgeven van deze vernieuwing.

Startpunt onderzoek decentralisaties

Ik hoop een bijdrage te leveren aan een optimale doorvoering van de vernieuwing in het sociaal domein door regelmatig onderzoek te doen naar de decentralisaties van de AWBZ, de jeugdzorg en participatie. In dit meerjarig monitoronderzoek wil ik allereerst aandacht besteden aan de hiervoor genoemde aandachtspunten. We zijn met de rekenkamers van de andere drie grote steden in overleg over een gezamenlijk G4-project naar de proeftuinen jeugdzorg die in de verschillende steden zijn gestart. Daarbij willen we vooral aandacht besteden aan de wijze waarop gewerkt wordt aan de vraagreductie van burgers en het beter benutten van eigen kracht. Ik denk dat een dergelijk onderzoek pas zin heeft begin 2014.

Een tweede project dat ik overweeg gaat over de organisatorische vormgeving. We zouden daarbij vooral aandacht willen besteden aan de rol van de gemeentelijke organisaties bij de uitvoering. Mogelijke thema's zijn de rolverdeling met professionele organisaties en de relatie tussen regie, controle en uitvoering. De vraag is of keuzes daarbij goed zijn overwogen en uitgewerkt. Gegeven het feit dat het college nu eigenlijk alleen nog maar bij de jeugdzorg en recentelijk bij de AWBZ in een koersbesluit de contouren van de organisatie heeft aangegeven, zal een dergelijk onderzoek waarschijnlijk pas zin hebben in de loop van 2014.

Beide projecten lijken mij relevant, maar zoals hiervoor al gemeld ga ik graag met raadsleden in gesprek over aandachtspunten die vanuit de raden zinvol worden geacht in het monitoronderzoek.

Met vriendelijke groet,

dr. J.A. de Ridder
directeur Rekenkamer Stadsdelen Amsterdam

colofon Rekenkamer Stadsdelen Amsterdam
Frederiksplein 1
1017 XK Amsterdam
Projectleider: M. van Doorn
Onderzoeker: drs. D. Klein Kranenburg
Onderzoeker: drs. C. van Zon

Bijlage - Lijst met globale risico's

Een belangrijke reden om het sociaal domein te vernieuwen, is dat er doeltreffender en doelmatiger kan worden gewerkt. Die gedachte is gebaseerd op een aantal cruciale aannames. In onze verkenning hebben we die geanalyseerd en op basis daarvan een lijst van 14 globale risico's geïnventariseerd. Deze risico's zijn eigenlijk de keerzijde van de kansen die de vernieuwing in het sociaal domein bieden. De noodzaak om verstrekkende veranderingen door te voeren biedt namelijk enerzijds kansen om ingesloten werkwijzen en organisatievormen die niet optimaal functioneren te verbeteren, maar dit brengt ook nieuwe risico's met zich mee. Om de kansen optimaal te benutten moeten de risico's op een negatieve uitkomst scherp in het oog worden gehouden. Er zijn risico's die te maken hebben met organisatorische aspecten, met verwachtingen over het gedrag van burgers en risico's van ongewenste neveneffecten.

De risico's worden hieronder kort beschreven, geordend in drie categorieën. In onze verkenning gaan we dieper in op de risico's en geven we ook voorbeelden van de risico's in Amsterdam.

Betrokken organisaties gaan zich een nieuwe werkwijze eigen te maken

In het verleden zijn herhaaldelijk kanttekeningen gezet bij de wijze waarop de uitvoering in het sociale domein wordt vormgegeven.⁶ De vernieuwing in het sociaal domein is een kans om de uitvoering en de regievoering beter te organiseren. De nieuwe manier van werken vergt echter veel van de betrokken organisaties. Daarom zien wij de volgende risico's:

1. Conflicterende doelen leiden tot frustratie en lagere effectiviteit

De verschillende doelen, te weten bezuinigen, een effectievere en efficiëntere organisatie en het aanpakken van maatschappelijke problemen worden in de nota's onevenwichtig besproken en sluiten niet zonder meer op elkaar aan. Door de grote tijdsdruk worden de bezuinigingen ingeboekt, terwijl het nieuwe stelsel nog niet goed is uitgedacht en getest.

2. Onder druk van bezuinigingen spelen er 'andere' belangen.

Er kan sprake zijn van spanning tussen de gemeente en uitvoerende organisaties. Bij uitvoerende organisaties is de onzekerheid groot, wat kan leiden tot strategisch gedrag. Concurrentie is dominant waar samenwerking wordt gevraagd. Ook binnen de ambtelijke organisatie speelt dit. De gewenste samenwerking binnen de ambtelijke organisatie kan leiden tot minder werk en ontslagen. Het claimen van taken (van andere onderdelen van de gemeentelijke

⁶ Ook door ons in rapporten zoals *Gemeentelijke regie in het Jeugddomein. Wat niet weet, wat wel deert*, mei 2013 en *Aansturing welzijnsinstellingen*, juni 2012.

organisatie of van uitvoerende instellingen) kan een middel zijn om te overleven en bijvoorbeeld de gevolgen van de bezuinigingen op te vangen.

3. Gemeente investeert onvoldoende in zelfredzaamheid

Het zal energie en aandacht vergen om individuele en collectieve zelfredzaamheid bij burgers te stimuleren. Hoe de gemeente dit gaat doen, is in het Amsterdamse beleid nog niet goed uitgewerkt. Het risico is dat onder druk van de toenemende vraag om concrete hulp en ondersteuning dit ook in de toekomst onvoldoende aandacht krijgt.

4. Professional krijgt problemen met het invullen van de nieuwe rol

De professional moet leren te normaliseren, oftewel problemen te relativëren. Dit betekent ook een relativering van het eigen beroep. Het bevorderen van de eigen kracht vergt een cultuuromslag van professionals, die uit zichzelf graag hulp verlenen. Wat deze omslag nog moeilijker maakt is dat de professional ook niet te 'passief' moet worden. 'Echte' problemen moeten snel worden onderkend én verholpen om een beroep op zwaardere hulp te voorkomen.

5. Risicomijdende overheid geeft te weinig ruimte

Ruimte geven betekent voor de overheid risico's lopen. Risico's op ongelukken of ondoelmatige besteding van belastinggeld. Een overheid kan zich dat niet veroorloven, maar het combineren van controle en ruimte geven, is lastig. De overheid heeft de neiging om in geval van onzekerheid terug te vallen op bureaucratische procedures, waardoor er te weinig ruimte wordt geboden aan initiatieven van burgers en professionals.

6. Gebiedssturing kent onvoldoende heldere verdeling van taken

Veel gemeenten, en ook Amsterdam, zetten sociale wijkteams in om de transitie van de jeugdzorg te realiseren. Het idee is dat mensen vanuit verschillende disciplines en organisaties samenwerken om zo de problemen van gezinnen snel en adequaat aan te pakken. Een belangrijk risico daarbij is dat niet duidelijk is wie bij verschil van mening (bijvoorbeeld intensieve begeleiding van een gezin of niet) verantwoordelijk en doorslaggevend is voor het besluit van het wijkteam.

Burgers gaan hun gedrag en houding rondom zorgvragen aanpassen

Burgers verwachten veel van de overheid. Dat kan misschien anders. De vernieuwing in het sociaal domein is ook een kans om ruimte te creëren voor initiatieven van burgers om elkaar te helpen. Het is echter wel de vraag of burgers willen en kunnen voldoen aan de eisen die de 'vernieuwing van het sociaal domein' aan hen stelt. De volgende risico's hebben daar mee te maken.

7. Het draagvlak in de maatschappij voor de vernieuwing wordt overschat

De overheid ziet 'eigen kracht' in de roep van burgers om minder betutteling door de overheid. De vraag is of het daarbij niet om iets heel anders gaat. Uit onderzoek blijkt namelijk dat burgers huiverig staan tegenover concrete voorstellen om problemen zelf op te lossen. De overheid onderschat kortom de

mentaliteitsverandering die nodig is om het idee van eigen kracht bij burgers te laten landen.

8. Het idee van eigen kracht vergt een ander netwerk dan veel burgers hebben

Eigen kracht veronderstelt dat mensen bereid zijn om elkaar te helpen. Die bereidheid is afhankelijk van de onderlinge relatie en van de fysieke afstand. De relatie met burens is niet per definitie zodanig dat ondersteuning natuurlijk is. Het sociale netwerk van een burger is anders georganiseerd. Familie woont vaak elders en door de mobiliteit en de sociale media kunnen goede vrienden verspreid zitten over het hele land.

9. Het aanbod van burgers sluit niet altijd aan bij wat nodig is

Burgers hebben weinig tijd en doen al veel vrijwilligerswerk. Ze zullen daarom voornamelijk bereid zijn zich in te zetten voor activiteiten die in het verlengde liggen van de eigen interesses of voor mensen met wie zij een persoonlijke band hebben.

Een uitvoering met oog voor ongewenste neveneffecten

De vernieuwing is omvangrijk en staat onder grote tijdsdruk. Dat maakt het lastiger om oog te hebben voor ongewenste neveneffecten. Op dat vlak liggen de volgende risico's:

10. Het aan moeten spreken van het eigen netwerk ondermijnt de zelfstandigheid

De terugtrekkende overheid zal zorgen voor meer onderlinge afhankelijkheid. Afhankelijkheid van de goedwillendheid van familie of burens ondermijnt het gevoel van zelfstandigheid. Ongecontroleerde mantelzorg kan leiden tot ongewenste sociale controle of zelfs mishandeling en misbruik.

11. Burgerinitiatieven kunnen op gespannen voet komen te staan met het algemeen belang

Burgerinitiatieven worden vaak opgezet vanuit de eigen behoefte van een selectieve groep mensen en zijn daarom lang niet altijd representatief voor wat er in een buurt leeft. Zonder controlerende overheid is het de vraag wie het algemeen belang waarborgt.

12. Nieuwe werkwijze professionals en burgerinitiatieven vergroten rechtsongelijkheid

De gelijke toedeling van voorzieningen op basis van algemene rechtsregels verdwijnt. Met een divers aanbod aan burgerinitiatieven verschilt de inhoud, toegang, omvang en kwaliteit van voorzieningen. Daarnaast bepaalt de professional aan de keukentafel in hoeverre de cliënt professionele zorg krijgt.

13. De kans is groot dat mantelzorgers overvraagd worden.

Veel Nederlanders doen al aan vrijwilligerswerk en mantelzorg, het is dus de vraag of de 'civil society' nog meer ondersteuning kan bieden. Burgers die nu al actief zijn, zullen gemakkelijker bereid worden gevonden dan burgers die daar tot nu toe nog geen reden voor zagen. Daarom zal er van die mantelzorgers en vrijwilligers steeds meer gevraagd gaan worden.

14. De gevolgen van de terugtrekkende overheid zijn niet voor alle burgers gelijk. Veel mantelzorg wordt gedaan door vrouwen. Het beroep op extra inzet van burgers zal dan ook feitelijk vooral een extra beroep op vrouwen zijn. De gevolgen van de terugtrekkende overheid hangen bovendien samen met de sociale economische posities. Mensen aan de onderkant van de samenleving hebben vaak een grotere zorgbehoefte en minder middelen om zorg in te kopen.